

Людмила МАСЛОВСЬКА

РОЗВИТОК І РІВНОВАГА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Резюме

Теоретично обґрунтовано взаємозалежність і взаємозв'язок стабільного екологічнобезпечного розвитку з економічним розвитком і рівновагою. Досліджено вплив нетрадиційних факторів розвитку (інноваційно-технологічного, інституціонального, еколого-економічного) на досягнення стану рівноваги і безпеки у широкому змісті, включаючи екологічну. Акцентовано на необхідності органічного поєднання економічних, соціальних і екологічних цілей при розробці Національної стратегії розвитку.

Ключові слова

Економічна та екологічна безпека, розвиток, рівновага, нетрадиційні фактори: інноваційно-технологічний, інституціональний, еколого-економічний.

© Людмила Масловська, 2002.

Масловська Людмила, канд. географ. наук, доцент, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, Україна.

1. Економічний розвиток і рівновага як передумови глобальної рівноваги і стабільного розвитку

Розглядаючи проблеми системної трансформації суспільства на засадах стабільного розвитку, головну увагу слід приділити з'ясуванню суті та визначенню рушійних сил економічного розвитку, оновленню його факторів, пошуку механізмів гармонізації взаємозв'язків економіки з природою і соціумом.

Відповідно до теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, «світ господарювання характеризується відносною автономією, тому що займає значне місце у житті народу, а також формує більшість інших сфер життя або впливає на них» [15: 150]. Отже, розвиток буття – економічний розвиток – дає імпульси не лише для кількісних змін, а й зумовлює глибокі структурні зрушення у виробничих відносинах, суспільному і територіальному поділі праці, соціальній та інституціональній сферах. Як зазначає Й. Шумпетер, «економічні явища і процеси слід трактувати під економічним кутом зору навіть там, де сукупність реальних причин є вищою мірою позаекономічною» [15: 150]. Отже, зміна парадигми суспільного розвитку взагалі значною мірою визначатиметься спрямованістю, динамікою та ефективністю економічного розвитку. При цьому слід пам'ятати про те, що «той чи інший економічний стан... виникає не просто з попереднього економічного стану суспільства, а з його попереднього загального стану» [15: 150], що підкреслює всезагальний зв'язок та взаємозумовленість явищ і процесів реального світу за примату економічних.

Як складова глобальної соціальної еволюції економічний розвиток має циклічний характер. Фази зростання виробництва змінюються спаданням, кризами, депресіями та регресом.

Вчення про економічні цикли розвинули у своїх працях М. Кондратьєв, Й. Шумпетер, К. Маркс, С. Кузнец, Е. Хансен, Р. Харрод, Р. Солоу та ін. Відповідно до теорії циклів кон'юнктури [5: 2], кожен економічний цикл починається з найнижчої позначки економічної активності, проходить фазу зростання, досягаючи піку. Потім знову настає стадія спадання аж до досягнення наступної найнижчої позначки. Отже, повний економічний цикл охоплює період господарської діяльності від однієї низької позначки до іншої.

Економічні цикли мають універсальні особливості та ознаки. Але це не обумовлює однаковості їх проходження у різних сферах (інвестиційній, будівельній, інноваційно-технологічній, логістичній тощо), тим більше у різних країнах. Специфіка їх прояву залежить від рівня розвитку, ступеня відкритості економіки, місткості внутрішнього ринку, забезпеченості ресурсами та інших факторів. Важливий вплив на цикли кон'юнктури має участь країни

у світових господарських процесах, особливо у світових фінансових, валютних і товарних ринках, ринках технологій та іншої інтелектуальної продукції. На думку Й. Шумпетера, тривалості циклів «...у цифрах не може пояснити жодна теорія, оскільки це завжди залежить від конкретних обставин окремого випадку. Загальна відповідь на це питання: підйом закінчується, а депресія починається перед тим, як на ринку продукції мають з'явитися нові підприємства. А новий підйом настає після депресії, коли завершений процес поглинання нових товарів» [15: 386].

Трактуючи економічний розвиток під кутом зору «кругообігу, який повторюється з року в рік», Й. Шумпетер наголошує на тому, що у цьому процесі є зміни, які відбуваються не безперервно, а виходять за звичні межі, змінюють звичний хід і які не можна пояснити з точки зору кругообігу.

Отже, теорія економічного розвитку тісно пов'язана з ученням про загальну економічну рівновагу, що розкриває закономірності розвитку економіки (господарства) на макрорівні. Концептуальні засади теорії економічної рівноваги були сформульовані у XIX – першій половині XX ст. у працях економістів Заходу Л. Вальраса, А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та ін. [9: 44].

Теорія економічного розвитку і теорія загальної економічної рівноваги як два фундаментальні напрямки пізнання сучасної економічної науки взаємно збагачують і доповнюють один одного. Дослідження розвитку будь-якого реального економічного об'єкта потребує його зіставлення, порівняння з «ідеальним» – рівноважним, який перебуває у стані рівноваги [9: 46].

Суть економічної рівноваги полягає у дотриманні відповідності між матеріально-речовою і вартісною частинами суспільного продукту, між попитом і пропозицією на ринку (товарному, фінансовому, інвестиційному, ринку праці, послуг, технологій тощо). Економічна рівновага – це стан господарської системи, якого вона прагне, момент, поодинокий випадок її існування [9: 44]. Вона є багатофакторним явищем, на яке здійснюють стимулюючі та дестимулюючі впливи природно-географічні, соціально-політичні, економічні, національні, етнічні, історичні та інші фактори.

У сучасних умовах проблема матеріально-речової рівноваги ускладнюється і загострюється зростаючим вичерпанням природних ресурсів індустріального розвитку та дедалі більшою дефіцитністю екологічних благ, що загрожує глобальній рівновазі.

2. Концепції і фактори переходу до сталого самопідтримуваного розвитку

Глобальна економічна рівновага, суть якої сформулював член Римського клубу Е. Пестель [18], означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між силами, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс. Для досягнення глобальної рівноваги необхідно, щоб:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишалися постійними, темпи народжуваності, смертності та попит на капітальні вкладення (інвестиції) й амортизація були однаковими;
- початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальними;
- рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлювало суспільство відповідно до потреб [11: 45].

Сформульовані Е. Пестелем передумови глобальної рівноваги визначають на рівні національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами впливає на динаміку, структуру та якість економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, і імпульси світового ринку, з іншого – це запорука формування глобальної економічної рівноваги.

Регіональна економічна рівновага виявляється у проведенні єдиної узгодженої політики у межах інтеграційних і регіональних господарських систем. Особливо актуальною є її відновлення в країнах перехідної економіки. Порушення господарських зв'язків, загострення проблем ресурсозабезпечення, економічна криза та обмежені можливості фінансування природоохоронних заходів, відсутність законодавчо закріпленого розподілу повноважень органів виконавчої влади у сфері екологічної безпеки – ці та інші обставини посилюють роль регіонів у забезпеченні сталої регіональної рівноваги.

Щоб економічний розвиток мав незмінну тенденцію і визначені перспективи, економічну рівновагу потрібно регулювати відповідно до змін в економіці – оновлення факторів і технологій виробництва, трансформації відносин природокористування, впровадження екологічного менеджменту тощо. За умови впливу домінуючих негативних факторів (тіньової економіки, інтересів окремих груп, у тому числі політичних, тощо) економіка може потрапляти у стан квазірівноваги [1: 32]. Економічна система країн може тривалий час перебувати у такому стані. Вивести економіку зі стану квазірі-

вноваги, на думку академіка В. Геєця, можливо шляхом реалізації одного з таких альтернативних сценаріїв: а) відродження авторитарної держави; б) фінансової підтримки ззовні; в) соціального партнерства [1: 32–33].

В економічних теоріях вчених Заходу запропоновані різні варіанти виведення економіки зі стану квазірівноваги. Так, відома модель економічного зростання з двома дефіцитами Х. Ченері, М. Бруно та ін. з допомогою середньо- і довготермінових регресивних моделей доводить, що темп зростання визначається дефіцитом внутрішніх (дефіцит заощаджень) і зовнішніх (торговий дефіцит) ресурсів [8: 154], які зумовлюють певні стадії модернізації. Витіснення зовнішніх джерел фінансування внутрішніми, заміна імпорتنих товарів вітчизняними, створення передумов для подолання зовнішньої фінансової залежності означатиме розвиток (модернізацію).

Концепція переходу до самопідтримуваного зростання Р. Ростоу базується на стимулюванні техніко-економічних характеристик господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого нагромадження у національному доході, структури споживання тощо [8: 143]. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії «зрілості» і масового виробництва до інформаційної.

Інвестиції як каталізатор розвитку трактуються у теоріях Р. Харрода–Е. Домара і Дж. Кейнса.

Важливим фактором сучасної економічної динаміки і порушення економічної рівноваги є інноваційно-технологічний. У теоріях циклів кон'юнктури М. Кондратьєв та Й. Шумпетер науково-технічний прогрес і технологічні новації розглядають не як зовнішній, а органічно вмонтований у механізм великих циклів елемент, здатний «змінити траєкторію кругообігу... і змістити стан рівноваги» [15: 157]. Стихійні та дискретні зміни траєкторії здійснення кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці ланцюгову реакцію, продуктами якої є нова організація виробництва, нові технології та ринки збуту.

Потребує більш предметного дослідження і теоретичного обґрунтування вплив на економічний розвиток і рівновагу такого нетрадиційного (особливо для країн з перехідною економікою) фактора, як менеджмент (інституціональний фактор). Фактор управління (менеджмент) – одна з трьох найважливіших складових феномену економічного розвитку, сформульованого Й. Шумпетером [1]. Відомий економіст наголошує, що «лише перед новими можливостями виникає необхідність у специфічній функції управління, новий тип індивідуума – «управлінець» [15: 184]. «Нові можливості» вчений розуміє як наявність об'єктивних передумов для зміни якості економічного розвитку, названої ним «новими комбінаціями ресурсів і факторів виробництва» або «творчим руйнуванням» [15]. За Й. Шумпетером, самі собою «нові можливості» – мертві. Функція управління полягає в тому, щоб зробити їх живими, реальними, щоб реалізувати їх [15: 184].

Проблема становлення ефективної управлінської практики особливо актуальна в умовах здійснення сучасних ринкових перетворень у нашій країні.

Сучасні трансформаційні процеси (нерівноважні стани) і труднощі переходу до стану економічного зростання академік А. Чухно трактує як результати інституціонально-економічної кризи [13].

Економічний розвиток та економічна рівновага дедалі більше детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями. Підкреслюючи роль еколого-економічного фактора, А. Пігу визначив такі економічні функції навколишнього природного середовища: а) суспільне споживання; б) розміщення відходів; в) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів; г) запас сировини [19]. Кожна з цих функцій, відповідно до сутнісної обмеженості факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного та якісного вичерпання [14: 48].

Охарактеризовані нетрадиційні фактори економічної рівноваги і розвитку – інноваційно-технологічний, інституціональний, еколого-економічний – мають спільну ознаку – високу інтелектомісткість. Активізація цих факторів, що базуються на знаннях, здатна забезпечити стан довготермінової рівноваги, прогресу, економічної та екологічної безпеки.

Відповідно до того, що, за компетентними прогнозами, альтернативою сучасній ціновій та якісно-продуктовій конкуренції стане у найближчому майбутньому екологічна та науково-технічна безпека товарів, стратегічним завданням України є розробка, промислова апробація та освоєння перспективних «ніш» на світовому ринку наукомістких природоохоронних технологій і послуг, екологічна стандартизація вітчизняної продукції.

3. Стабільний розвиток і безпека

Розглянуті теоретичні постулати економічної рівноваги і розвитку дають змогу глибше зрозуміти суть стабільного розвитку. Наукові категорії «рівновага» і «розвиток» – це кореляти категорії «стабільний розвиток», де стабільність розуміють як досягнення рівноважного стану в системі «природа – економіка – соціум», а розвиток – як прогрес, якісні та кількісні зміни, позитивну динаміку кожної зі складових цієї системи. Як і економічний, стабільний розвиток (поняття значно ширше) – це циклічний рух від базової рівноваги висхідного рівня до її порушення і формування рівноваги на новому рівні з якісно новими структурними характеристиками.

У сучасній науці погляди на взаємозалежність рівнів економічного розвитку і екологічної безпеки надзвичайно суперечливі та неоднозначні, інколи недостатньо обґрунтовані з точки зору науки і практики.

Представники інженерної кібернетики (Д. Форрестер, Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Г. Тейлор, К. Боулдінг та ін.) заперечують можливість досягнення екологічної стабілізації в умовах соціально-економічного зростання. Деякі з них пропонують йти шляхом скорочення тих виробництв, які згубно впливають на навколишнє природне середовище. Так, К. Боулдінг, Д. Л. Медоуз стверджують, що врятувати людство від екологічної катастрофи може лише економічна стагнація та звужене відтворення [17: 12].

Переважає більшість вчених-економістів вважають саме соціально-економічне зростання і розвиток запорукою уникнення глобальної екологічної катастрофи. Так, Т. Тітенберг, Р. Солоу, А. Ендрес та ін. пропонують ефективні економічні інструменти ринкового регулювання процесів природокористування [20: 14].

Ряд вчених – прихильників соціально-економічного прогресу (М. Месарович, Е. Пестель, А. Кінг та ін.) – виступають за нову якість економічного зростання, в основі якого – соціоекологічні імперативи [18: 15].

Соціально-економічний розвиток, поєднуючи ринкові механізми досягнення екологічної безпеки з державним регулюванням у галузі використання і відтворення ресурсів природи, здатний подолати екологічну кризу та гармонізувати відносини суспільства і природи.

Усвідомлюючи те, що альтернативи розвитку і прогресу в сучасному світі немає, акцент більшості теоретичних побудов (за винятком концепції екологічної) роблять не на консервації природи і її ресурсів, а на їх коеволюції, стимулюванні людського інтелекту в пошуках шляхів і механізмів безпечно-го господарювання і формування системи економічної та екологічної безпеки на різних рівнях: локальному (підприємстві), регіональному, національному і глобальному.

У теоріях модернізації, індустріального і постіндустріального суспільства, присвячених проблемам суто економічного зростання та удосконаленню його техніко-виробничої бази, поступово формувались основи оцінювання якості рівня життя людей (включаючи її екологічну складову) як економічної категорії. Ще одна ознака відомих теорій і моделей світового розвитку – це одностайне визнання ними тієї незаперечної істини, що головною причиною сучасних екологічних проблем є недосконалі виробничі відносини. Таким чином наголошується на особливій ролі управління процесами розвитку та безпекою.

Отже, екологічні проблеми, їх характер, гострота, наявність (або відсутність) ефективних важелів їх вирішення – важлива складова економічної та екологічної рівноваги, досягти якої можна за умов переходу до стабільного розвитку.

Безпека як системне поняття є триєдиною: не може існувати екологічної безпеки без економічної і соціальної. Лише та господарська система (світова, національна і регіональна), в якій ефективно функціонує економіка, існують гарантовані соціальні стандарти, здатна досягти екологічної

безпеки. Стабільний розвиток економіки забезпечує стійкі відтворювальні процеси і пропорції в екологічній та соціальній сферах, тоді як екологічна безпека є передумовою розширеного економічного відтворення, якісних змін факторів виробництва, добробуту суспільства та його членів.

Економічну безпеку розуміють як «такий стан національної економіки (суб'єкта економіки), що дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, колективу, держави. Стійкість і стабільність економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, здатність протистояти дестабілізуючим факторам» [2: 5]. Стратегія економічної безпеки України глибоко і всебічно обґрунтована у працях М. Долішнього, С. Мочерного, В. Шлемко, І. Бінько та ін. [10], [7], [3].

Соціальна безпека як складова стабільного розвитку включає достатній рівень добробуту населення, соціальний захист найуразливіших його верств, гармонійний розвиток кожного члена суспільства, незалежно від його національності, релігійних і політичних поглядів.

Екологічна безпека, на наш погляд, – це гармонійна взаємодія суспільства з навколишнім природним середовищем, за якої забезпечується економічний розвиток, позбавлений дестабілізуючого впливу дефіциту і вичерпання природних ресурсів, здорові умови життєдіяльності та стабільна рівновага геоекосистем.

Кожен із зазначених видів безпек є неодмінною умовою стабільного розвитку.

Поняття «безпеки» символізує рівноважний (або близький до нього) стан суспільно-господарських і екосистем. Нерівноважні їх стани позначаються поняттям «небезпеки».

Трансформації як процеси, далекі від рівноважних [12: 58], породжують різні види небезпек – дисбалансів економічної та соціоприродної підсистем.

Розглядаючи небезпеки як нерівноважні стани (дисбаланси), варто наголосити на важливій ролі в їх регулюванні самоорганізації на різних територіальних рівнях. На думку Д. Чистиліна, головне завдання конструктивних зусиль суспільства в перехідний період полягає у формуванні такої структури національного господарства, яка, маючи механізм самоорганізації, була б здатна досягти рівноважного стану, вийшовши з циклічної кризи... [12: 59]. Умілі та кваліфіковані управлінські рішення формують такі «правила гри» у межах господарського простору, які забезпечують так звану парето-ефективність М. Але у розподілі обмежених ресурсів для виробництва ВВП і споживчих благ [12: 49].

Організація взаємодії, за якої процеси розподілу ресурсів (у тому числі екологічних) на виробництво та блага для споживання взаємно врівноважуються, забезпечує рівновагу суспільно-природної системи. В умовах пе-

ребудови суспільної свідомості на соціоекологічних засадах парето-ефективність і рівновага значною мірою зумовлюються ступенем забезпеченості екологічними благами, які становлять суть екологічної безпеки. Принцип мінімальних витрат природних ресурсів і максимально стабільної екологічної безпеки суспільства реалізується в ефективній економічній системі.

Враховуючи множинність і складність екологічних проблем, нагромаджених за період традиційного виробничого розвитку, їх розв'язання є багатостадійним процесом. Насамперед, потрібно вирішити ті екологічні проблеми, які зумовлені безгосподарністю і порушенням діючих екологічних норм. На цьому етапі необхідно виробничу діяльність привести у відповідність до вже вироблених і тих, які формуються, екологічних нормативів. Наступний етап – максимально можливе зменшення забруднення навколишнього середовища і обмеження використання ресурсів біосфери. З цією метою слід кардинально перебудувати суспільно-природну взаємодію на засадах ресурсозбереження, формування нових типів технологічних процесів, соціальної організації та управління, здатних розв'язувати екологічні проблеми й елімінувати будь-які екологічні небезпеки (нестачу ресурсів, викиди, аварії, стихійні лиха, катастрофи тощо).

У ході зазначених перетворень визрівають передумови для гармонізації демографічних, виробничих і екологічних процесів на основі біосферосумісних (маловідходних) і екотехнологій.

4. Висновки

Отже, Національна стратегія розвитку має передбачати не окремі відособлені заходи економічного, соціального та екологічного змісту, а забезпечення економічної та екологічної рівноваги і коеволюції. Органічно вмонтованою складовою соціально-економічних перетворень мають стати заходи екополітики, які б владні інституції та представники бізнесу оцінювали не як затратні, капіталомісткі, а як фактор конкурентоспроможності та перспективний шлях розвитку.

Література

1. Геєць В. Економічні реформи в Україні: моделі, реалії та уроки // Банківська справа. – 1996. – № 4. – С. 26–34.
2. Дорогунцов С., Федорищева А. Техногенно-екологічна безпека урбанізованих територій України // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 4–12.
3. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько: Монографія. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
4. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. – М.: Прогресс, 1991.
5. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры // Вопросы конъюнктуры. – М., 1925. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 28–79.
6. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л. и др. За пределами роста. – М.: Пангея, 1994.
7. Мочерний С., Плотніков О. Економічна безпека в контексті державного суверенітету України // Економіка України. – 1998. – № 4. – С. 4–13.
8. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 137–156.
9. Світова економіка: Підручник / А. С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. – К.: Либідь, 2000. – 582 с.
10. Стратегія економічної безпеки (регіональний контекст) / Під ред. М. І. Долішнього, В. С. Кравціва. – Львів, 1999. – 243 с.
11. Чистилін Д. До питання теорії суспільного розвитку: аспект самоорганізації // Економіка України. – 2002. – № 2. – С. 43–49.
12. Чистилін Д. Проблеми самоорганізації у перехідній економіці // Економіка України. – 2000. – № 3. – С. 57–63; № 4. – С. 49–54.
13. Чухно А. Переход к рыночной экономике. – К.: Наукова думка, 1993.
14. Шостак Л., Бадрак О. Макроекономічна модель зростання в рамках природноресурсних обмежень // Економіка України. – 2000. – № 12. – С. 46–52.
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М., 1982. – С. 148–194, 386–422.
16. Эндрэс А. Экономика окружающей среды. Введение / Пер. с нем. – К.: Либідь, 1995. – 168 с.